

□ ЛОЗОВОЙ В.О., ЄРАХТОРІНА О.М (м. Харків, Україна)

САМООСВІТА, САМОВИХОВАННЯ, САМОВДОСКОНАЛЕННЯ ОСОБИСТОСТІ ЯК ЗАСОБИ ВДОСКОНАЛЕННЯ КУЛЬТУРИ СПІЛКУВАННЯ

АНОТАЦІЯ

Статтю присвячено надзвичайно актуальній проблемі сьогодення – осмисленню явищ особистісного саморозвитку та його форм (самовдосконалення, самовиховання, самоосвіти) як потужного чинника формування гуманістичних засад спілкування. Доведено необхідність створення такого проекту людського співжиття, в якому загальнолюдські цінності є пріоритетними й визначальними, а міжлюдське спілкування відбувається на духовних засадах, на засадах гуманістичних цінностей.

Ключові слова: спілкування, культура спілкування, саморозвиток, самовиховання, самоосвіта, індивід, особистість, індивідуальність.

АННОТАЦИЯ

Статья посвящена одной из актуальных проблем современности – осмыслению явлений личностного саморазвития и его форм (самосовершенствования, самовоспитания, самообразования) как мощного фактора формирования гуманистических основ общения. Доказана необходимость создания такого проекта человеческого сосуществования, в котором общечеловеческие ценности являются приоритетными и определяющими, а межчеловеческое общение происходит на духовных основаниях, на принципах гуманистических ценностей.

Ключевые слова: общение, культура общения, саморазвитие, самовоспитание, самообразование, индивид, личность, индивидуальность.

SUMMARY

The article is devoted to the extremely urgent present problems of personal self-development comprehension phenomena (self-improvement, self-education) as a powerful factor in humanistic principles of communication forming.

Such human cohabitation project creation, in which human values are priorities and determinants, and interpersonal communication takes place on the basis of spiritual principles and humanistic values, is proved to be necessary.

Key words: communication, culture of communication, self-development, self-education, individual, personality, individuality.

У сучасних умовах важливим завданням суспільства є формування нової самосвідомості й нових парадигм мислення, що дозволить не тільки набувати знання, вміння й навички, але й вміння спілкуватися – жити разом. В останнє десятиріччя, на жаль, пріоритетним стало накопичення матеріальних благ за будь-якої ціни, задоволення тілесного, намагання виділитися за допомогою зовнішньої атрибутики, прагнення до влади з метою власного збагачення, спілкування задля демонстрації досягнутих благ тощо, що призводить до душевної глухоти, втрати людського в людині, що стає «доброю умовою» виродження і людини, і суспільства. Опрацювання англійських праць дослідників різних напрямків дозволяють дійти висновку, що саморозвиток особистості в англійській науковій думці переважно розглядається як утилітарно-прагматична проблема, тобто така, що висуває на перший план корисність, здатність задовольнити людські

потреби та інтереси, – духовно-соціальна складова природи людини залишилася поза увагою більшості дослідників: започаткована Дж. Пассмором традиція розрізнення «власне самовдосконалення» і «технічне самовдосконалення» не набула поширення, залишившись індивідуальним здобутком дослідника [5].

Ось чому можна погодитися із висновком Е. Фромма: «вперше в історії фізичне виживання людського роду залежить від радикальної зміни людського серця» [4, с. 199].

Такі зміни стануть можливими, на думку Б. Д. Гаврилишина, за умови переходу від егалітарно-колективістської системи цінностей не до індивідуалістсько-конкуренційної, а до групово-кооперативної, що висуває в центр уваги індивіда як представника окремого суспільства та людства в цілому, що дозволяє йому вільно й потужно самовдосконалюватися заради себе й інших людей, а це, в свою чергу, сприяє спілкуванню на гуманістичних

засадах, тобто на основі гуманістичних цінностей [1]. Під гуманістичними цінностями розуміється виділення сукупності загальнолюдських моральних якостей, що утворюють змістовний стрижень духовності особистості, який визначає її ставлення до інших людей: доброта, співчуття, чуйність, любов до інших, справедливість – риси, що входять до розуміння духовності як виявлення найвищих загальнолюдських моральнісних якостей. Кожен індивід у системі групово-кооперативної ціннісної парадигми добровільно підпорядковує себе вищим цілям, виконує свої обов'язки й реалізує своє призначення шляхом кооперативної взаємодії з іншими. В її основу покладено усвідомлення гуманістичних духовних цінностей, гуманістичної мети людської життєдіяльності як базису для подальшого функціонування суспільства та його складових. Повноцінна реалізація такої ціннісної системи при одночасному поступовому вирішенні проблем матеріально-економічної та соціально-духовної сфер українського суспільства в глобалізованому світі третього тисячоліття надає йому зокрема і людству взагалі можливостей виходу із кризи людського існування, чи антропологічної кризи.

Таким чином, надзвичайно актуально видається мета запропонованої статті – осмислення проблем особистісного саморозвитку та його форм (самовдосконалення, самовиховання, самоосвіти) як потужного чинника формування гуманістичних засад спілкування.

Саморозвитку притаманне розв'язання внутрішніх протиріч не тільки в природньому, але й в соціальному середовищі (включаючи духовне життя). Він виступає як соціально-психологічний механізм, що забезпечує прогресивну зміну людини завдяки її власним зусиллям. Розв'язання протиріч і досягнення гармонії забезпечує утвердження сутнісних рис, характеристик. Однак у розвитку особистості можуть превалювати і прожектерство, і самовдоволення, і саморуїнування, і самознищення.

Людина народжується як біологічна істота. Індивід – представник вищого біологічного роду. Саморозвиток людини (індивіда) як природної істоти базується на особливостях її психофізіологічної організації та відбувається завдяки пластичності системи її вищої нервової діяльності в процесі надбання й виробництва необхідних для неї продуктів біологічного існування. Людині як біологічній істоті на рівні природжених інстинктів притаманна необ-

хідність взаємодії з іншими для задоволення власних, суто егоїстичних потреб, причому ця взаємодія на генетичному рівні має характер взаємодопомоги, обумовлюючи можливість самого виживання людини як представника свого біологічного роду. На нашу думку, слід погодитися з тими дослідниками – представниками окремих наук, які розглядають процес становлення людини як шлях від індивіда до особистості, яка, в свою чергу, може на певному етапі свого розвитку стати індивідуальністю (М.С. Каган, С.Л. Рубінштейн, І.Т. Фролов та ін.).

З появою, становленням і розвитком елементів абстрактного мислення в період перебудови стадно-групової або індивідуальної біологічної психіки в соціальну людина поступово стає істотою соціальною і творчою. При цьому абстрактне мислення функціонує як вища форма розвинутої свідомості (самосвідомості). Без розвинутої самосвідомості, здатності до «розмежування» особистості у свідомості на суб'єкт і об'єкт, до діалогічності, саморефлексії, самопізнання, самооцінки та саморегуляторних механізмів – існування усвідомлених форм саморозвитку особистості неможливе. Адже природа людина бінарна і характеризується тим, що, по-перше, людина – біологічна істота, яка має природні потреби у їжі, безпеці, продовженні роду тощо, – в цьому випадку людина відрізняється від тварини лише тим, що здатна навчатися, змінювати свою поведінку шляхом взаємодії з іншими людьми (ця традиція започаткована Ч. Дарвіном у його біологічній теорії виникнення людини). При цьому людина – творча істота, яка наділена різноманітними психічними якостями та ознаками, що надають їй можливості пізнавати навколишній світ та саму себе, будувати свою поведінку серед людей, створювати необхідні умови свого життя, вдосконалювати їх, свої фізичні та моральнісні якості. Ця нова характеристика індивіда, що виникла в процесі його життя в суспільстві, надає йому можливості активно діяти, виявляти самостійність і творчість, закріплена в понятті «особистість». Соціальний спосіб існування – це єдність соціальної форми саморуку (і саморозвитку, і саморуїнування): людина – істота соціальна, яка формується шляхом спілкування з іншими членами через перебування в людській спільноті. Завдяки прогресивній діяльності людини реалізується її соціальний саморозвиток. «Людина, – зазначає філософ другої половини ХХ сторіччя М. Мамардашвілі в праці «Філософія – це свідомість уголос», – не створена

природою і еволюцією. Людина створюється. Безперервно, знову і знову створюється. Створюється в історії, за участю її самої, її індивідуальних зусиль... Тобто людина є така істота, виникнення якої безперервно оновлюється, з кожним індивідом і в кожному індивіді» [3, с. 58–59]. Саме особистість спроможна до самовиховання як до однієї з форм усвідомленого саморозвитку. Слід зазначити, що виховання в дитячому й підлітковому віці закладає основи для подальшого самовиховання й самоосвіти. Найбільш активно процес самовиховання може відбуватися в юнацькому віці й продовжуватися все подальше життя, оскільки саме в цей час зростає самосвідомість виявляється здатність до «розмежування» особистості в свідомості на суб'єкт і об'єкт, до діалогічності, саморефлексії, самопізнання, самооцінки та саморегуляторних механізмів.

Отже, особистість – це тільки одухотворена людина. Індивідуалізація – це процес самовизначення і уособлення особистості, її виділення з співтовариства, оформлення її окремоті, унікальності і неповторності. Особистість, яка стала індивідуальністю, – це самобутня людина, яка проявляє себе активно й творчо. У поняттях «особистість» і «індивідуальність» зафіксовані різні сторони, різні виміри духовної сутності людини. Саме індивідуальність спроможна до самовдосконалення – як особистість, здатна до самопізнання, самоаналізу, самоконтролю і саморегуляції.

У науковій літературі сутність самовиховання і самовдосконалення як предметів філософського дослідження тривалий час отожднювалася і визначалася як усвідомлений саморозвиток особистісних якостей. Приблизно до кінця 80-х рр. минулого століття розгляд проблеми саморозвитку та його складових – самовиховання і самовдосконалення – відбувався в межах аналізу самовиховання, самоосвіти. У 80–90-х рр. В.О. Лозовой вперше обґрунтував діяльнісно-забезпечувальну природу самовиховання особистості, розглядаючи його як універсальну забезпечувальну діяльність, що робить можливим здійснення всіх типів, видів, форм індивідуальної людської діяльності, сутнісними рисами якої є планомірність, очікування і бажаність результатів [2]. Наприкінці ХХ сторіччя починається опрацювання філософських, етичних, культурологічних і соціологічних аспектів усвідомлених форм саморозвитку особистості, що пов'язано із зміною соціоцентристської парадигми на індивідоцентристську, а тому інтерес до явища самовдос-

коналення особистості стрімко зростає.

Явища самовиховання та самовдосконалення єдині в своїй родовій сутності, але принципово різні, що визначається їхньою особливою природою: природа самовиховання визначається як діяльнісно-забезпечувальна (обслуговувальна), природа самовдосконалення – як ціннісно-духовна, а його сутність як індивідуальнісностворювальна: особистість, яка самоактуалізується, набуває все більшої індивідуальності, творить себе, свої кращі, достеменно людські властивості.

У процесі самовиховання особистість розвиває окремі свої якості – фізичні, інтелектуальні, моральні, естетичні тощо безвідносно одна до одної. У цьому найбільш яскраво втілюється функціонально-інструментальний характер самовиховання. Більш того, процес самовиховання може бути орієнтований і на асоціальні цінності.

Виділення двох начал буття людини – укоріненість її у вічному, духовному бутті й така ж безпосередня приналежність до матеріального, тимчасового буття – детермінує два способи становлення людини: через виховання як вплив на людину – в такому контексті «самовиховання» набуває відтінку примусу себе заради інтересів суспільства, що пов'язано з «матеріальним», і «самовдосконалення» як творення свого образу, як пробудження людяності в людині – з «ідеальним» у розумінні духовного.

У соціальній і моральній практиці кожного є щось провідне, що визначає основну лінію його поведінки, сенс і мету всього життя. На відміну від самовиховання, для якого визначальним є саме потенціал людини, самовдосконалення здебільшого орієнтоване на спрямованість діяльності особистості, що є черговим детермінуючим його ціннісно-духовну природу фактором. На той час, як самовиховання може мати частковий, функціональний характер, самовдосконалення має характер універсальний, підпорядкований розчиненню особистості у Всесвіті.

Складовою частиною саморозвитку особистості є самоосвіта – це свідомо діяльність вільної особистості, спрямована на забезпечення інформацією, знаннями суспільно й індивідуально значущих видів предметної й практично-духовної діяльності; становлення, розвиток й вдосконалення пізнавального й насамперед інтелектуального потенціалу. Її джерелом є протиріччя між необхідністю певної діяльності й відсутністю чи обмеженістю

інформації, знань про об'єкт, предмет, технології діяльності. Без прагнення до самоосвіти особистість не спроможна стати індивідуальністю, її духовне зростання стає неможливим, а спілкування зводиться до найнижчого – утилітарно-прагматичного – рівня.

Кожна особистість має так званий технологічний потенціал (здатність і здібність виконувати різні види діяльності), який в умовах свободи вибору може бути спрямованим на досягнення особистих, вузько індивідуальних потреб, цілей, а може спрямовуватись на співвідношення із гуманістичними цінностями. Потенціал – всебічний чи однобічний – певним чином формується у біографічному проекті особистості. Саме тому визначальним фактором у розвитку цього потенціалу є спрямованість інтересів, схильностей, світогляду, діяльності, що формується під впливом зазначених факторів.

В умовах свободи вибору індивід може за орієнтир обрати і вищі, і хибні цінності, може вдосконалювати себе для самореалізації в інтересах суспільства чи переслідувати егоїстичні, асоціальні цілі – спрямованість діяльності особистості як провідна її характеристика є вирішальним фактором реалізації потенціалу особистості. Ми вважаємо, що спрямованість діяльності особистості – це сукупність стійких мотивів, що орієнтують поведінку та діяльність особистості незалежно від конкретних умов. При цьому спрямованість завжди соціально обумовлена та формується в процесі виховання та самовиховання, а основою всіх форм спрямованості діяльності особистості є її мотиви.

Провідну роль у процесі самовдосконалення особистості відіграє формування її біографічного проекту та стратегії життя, що має формуватись на гуманістичних засадах, пронизуючи ним всю структуру особистості як соціальної істоти. Гуманістично спрямований світогляд стає базою спрямованості діяльності особистості із застосуванням її реальних можливостей і демонструє духовно-ціннісну природу самовдосконалення особистості, що виявляється у ціннісних орієнтаціях, соціальних настановах, ідеалах, мотивації та цілепокладанні. Якщо екзистенціально-особистісний світогляд має в своїй основі alter-концепцію, на противагу егоїстичному, то процес самовдосконалення особистості наповнюється гуманістичним змістом і визначається як розуміння особистістю сенсу життя у добровільному, безкорисливому служінні людям, світові.

Механізмами здійснення цього процесу виступають самоконтроль – процес, за допомогою якого особистість спроможна керувати своєю поведінкою в умовах суперечливого впливу соціального оточення чи власних біологічних чинників; самопримушування – процес добровільного внутрішнього усвідомлення особистістю необхідності примушування самої себе до виконання вимог гуманістичного співіснування; самообмеження – добровільна, викликана внутрішніми переконаннями особистості потреба у відмові від задоволення власних інтересів заради вироблення таких якостей, що надають підстави розглядати таких індивідуальностей як «святих», гуманістів, оскільки їхня активність спрямована не на окрему людину чи групу людей, а на людей взагалі, на суспільство, на людство. До повноцінного здійснення цих механізмів самовдосконалення здатна лише та особистість, яка на певному етапі свого розвитку виходить на якісно новий ступінь особистісного розвитку, ставши індивідуальністю, у якій прагнення до самовдосконалення стає потребою – цінністю (Альберт Швейцер, Махатма Ганді, Ірена Сандлер, Х.Д. Алчевська, Г. С. Сковорода, Л. М. Толстой та ін.).

Аналізуючи біографії, мемуари, автобіографії видатних людей, можна дійти висновку, що в формуванні їх як особистостей, а потім індивідуальностей, суттєву роль відігравали такі фактори: 1) природні дані або індивідуальні здібності; 2) те, що надає людині суспільство, тобто властивості, набуті під впливом виховання та освіти; 3) те, що людина робить сама: якості, вироблені у процесі самовдосконалення... Вони, як правило, самі себе «робили»: чим вище культура (освіта) особистості, особливо моральна, тим всебічнішим, інтенсивнішим, цілеспрямованішим є самовиховання.

На жаль, у розвитку людства самовдосконалення було й залишається справою окремих особистостей, здатних у самоздійсненні долати стереотипи масової культури. У періоди історії, коли від людини, людського фактору мало що залежало, це було не так небезпечно, як у сучасну епоху, коли людина озброєна значним технічним і техногенним потенціалом, але можливості використання його не обмежуються чітко визначеними правилами внутрішньої саморегуляції, в тому числі морального характеру: рівень зовнішньої свободи дозволяє використовувати надбаня науково-технічного прогресу як заради людства, так і проти нього, оскільки немає тих

моральних меж, що більшість сучасників не зможе перетнути.

Усе більшу залежність людини від матеріальних факторів дослідники пов'язують із глобалізацією матеріального виробництва як особливістю сьогодення та глобалізацією психологічної регуляції соціальної поведінки як її наслідком. Сучасний етап суспільного розвитку, який характеризується глибинними соціальними змінами, що насамперед пов'язані із зміною системи цінностей, створює досить специфічну ситуацію, що нагально потребує від кожної людини самостійного рішення відносно мети, сенсу життя, розуміння сутності свого буття і, відповідно, певної побудови й реалізації біографічної стратегії, біографічного проекту згідно з обраною ціннісною системою.

Поширення процесу самовдосконалення особистості може стати однією з умов суспільного відродження на етапі переходу до суспільства нового типу – ринкового, коли головним суб'єктом історії стає «ринковий характер», за визначенням Е. Фромма, провідними рисами та головною метою якого є вдалий «продаж» себе на ринку праці. На шляху побудови суспільства нового типу існування такої особистості, здатної до конкурентної боротьби задля досягнення індивідуальних цілей, іноді асоціальних, може призвести до нівелювання загальнолюдських цінностей як основи спілкування, міжлюдських стосунків та умови існування людства взагалі. Отже, необхідно побудувати таку ціннісну ієрархію, яка дозволила б повноцінному співіснуванню членів окремого суспільства зокрема та людства взагалі, основою чого може стати групово-кооперативна система цінностей, що базується на гуманістичних засадах міжлюдського існування, які, в свою чергу, мотивують потребу особистості в самовдосконаленні як одному з факторів відродження українського суспільства та гармонійного існування всього людства.

Потрібно створити такий проект людського співжиття, в якому загальнолюдські цінності, точніше, «кожнолюдські» цінності повинні залишатися безумовно пріоритетними, а всі інші – бути шановною приватною справою кожного. Під такими загальнолюдськими цінностями необхідно розглядати, очевидно, саме життя і, відповідно, прагнення до повноти життя, щастя; це все потреби здорового людського естества, що обумовлюються необхідністю підтримки й продовження життя у нащадках; це і життєзберігаючі вимоги добросусідства, для котрого «хиткий мир краще доброї

сварки»; це й нерозривна з уявленням про повноту розумного життя свобода особистості, сумісна в соціальному житті з такою ж свободою будь-якої іншої особистості, свобода мислити по-своєму, сповідати власні цінності, свобода совісті, свобода володіти чимось і мати право на власність. Відповіддю на те, яким чином можна узгодити таку ціннісну систему між багатьма членами людської спільноти, може стати такий принцип людського існування, як любов. Любов – це один з найголовніших способів зрозуміти іншу людську істоту в глибинний суті її особистості, адже не можна зрозуміти сутність іншої людської істоти, якщо не відчувати до неї любові. У соціальній структурі нашого суспільства мають відбутися важливі й радикальні зміни, коли любов перестане розглядатися як винятково індивідуальне явище, а буде існувати як суспільне, коли людина, здатна любити, буде посідати гідне місце в ієрархії людських цінностей. Відповідно, має відбутися перехід від модусу володіння до модусу буття (Е. Фромм), коли міжлюдське спілкування буде відбуватися на духовних засадах, на гуманістичних цінностях, адже саме специфічні людські способи поведінки, які забезпечують гармонійний перебіг процесу спілкування між людьми, і називаються культурою спілкування, що включає культуру моральної свідомості, культуру моральних почуттів і культуру моральної поведінки. Отже, процес спілкування дозволяє особистостям взаємозбагачуватися й досягати спільних та індивідуальних цілей чи стратегій.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ:

1. Гаврилшин Б.Д. До ефективних суспільств: Дороговкази в майбутнє: доп. Римськ. клубові / Б. Гаврилшин. – К.: Унів. Вид-во ПУЛЬСАРИ, 2009. – 248с.
2. Лозовой В. А. Самовоспитание личности : философско-социологический анализ / В. А. Лозовой. – Х. : Основа, 1991. – 208 с.
3. Мамардашвили М. К. Как я понимаю философию / М. К. Мамардашвили. – 2-е изд., испр. и доп. – М. : Прогресс ; Культура, 1992. – 415 с.
4. Фромм Э. Психоанализ и религия; Искусство любить; Иметь или быть? : пер. с англ. / Э. Фромм. – К. : Ника-Центр, 1998. – 400 с.
5. Passmore J. The Perfectibility of Man / John Arthur Passmore. – 3rd ed. – Indianapolis, Ind. : Liberty Fund, 2000. – 530 p.